

Χωρική ανταγωνιστικότητα και περιφερειακές ανισότητες: νέες προσεγγίσεις και ερμηνείες

Δημήτρης Φουτάκης

Η ανάπτυξη των διαφόρων χωρικών επιπέδων και κυρίως του τοπικού/περιφερειακού τείνει να αναδειχθεί σε κεντρικό ζήτημα κάθε αναπτυξιακής πολιτικής από τη δεκαετία του '80 και μετά, κυρίως όμως κατά την τελευταία δεκαετία. Η κρίση του λεγόμενου "φορντιστικού" μοντέλου ρύθμισης ακολουθήθηκε από σημαντική υποχώρηση των συνοδευτικών παρεμβατικών και αναδιανεμητικών "κεύθσιανών" πολιτικών. Οι τελευταίες δύο δεκαετίες από την πλευρά της κρατικής (δημόσιας) πολιτικής μπορούν να θεωρηθούν ως περίοδος απορύθμισης των αγορών, σημαντικής υποχώρησης των παρεμβατικών πολιτικών και επικράτησης της ιδεολογίας της ελευθερίας των αγορών με κύριους άξονες την οικονομική αποδοτικότητα και ανταγωνιστικότητα.

Από την πλευρά της ρύθμισης του χώρου έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι τόσο στη θεωρία όσο και στην άσκηση της πολιτικής, ο χώρος εμφανίζεται ως ένα "νέο" και σημαντικό πεδίο. Η χωρική ανάλυση και γενικότερα το ζήτημα της χωρικής ανάπτυξης αποκτά την τελευταία δεκαετία ένα διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον. Ειδικότερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 1992, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 1995, European Commission 1999) το περιφερειακό και ορισμένες φορές το τοπικό επίπεδο (κυρίως αστικό), αναδεικνύεται ως σημαντικό πεδίο άσκησης πολιτικής, παράλληλα με τις διάφορες ειδικότερες οριζόντιες (χωρικά) τομεακές πολιτικές.

Το "νέο", στο κατά τα άλλα παραδοσιακό, αναδιανεμητικού κυρίως τύπου πεδίο πολιτικής, έγκειται στο

γεγονός ότι η περιφερειακή πολιτική όπως ασκείται σήμερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει στοιχεία που μοιάζει να γεφυρώνουν την παραδοσιακή διχοτομία και αντίθεση μεταξύ ισότητας και αποδοτικότητας. Ειδικότερα, ενώ υπάρχει μετακίνηση προς την αρχή της αποδοτικότητας δεδομένου ότι θέτει στόχους ενίσχυσης της συνολικής ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας, υπηρετεί παράλληλα την αρχή της ισότητας στο βαθμό που η πολιτική αυτή απευθύνεται σε συγκεκριμένες πόλεις ή περιφέρειες.

Η τελευταία εικοσαετία από την πλευρά των χωρικών ανισοτήτων μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίοδος αλλαγών και ανακατατάξεων. Από τη μια πλευρά εμφανίζονται (ή αναγνωρίζονται) περιοχές "νέας" ανάπτυξης, ενώ από την άλλη παλιές αναπτυγμένες περιοχές μπαίνουν σε κρίση. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται κυρίως στο εσωτερικό των κρατών, δηλαδή σε περιφερειακό ή υπο-εθνικό επίπεδο. Παρόμοια φαινόμενα υπάρχουν όμως και σε διεθνές επίπεδο (ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70) με κυρίαρχα αυτά των λεγόμενων "Νέων Βιομηχανικών Κρατών", δηλαδή των χωρών της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας αν και η πρόσφατη νομισματική κυρίως κρίση των χωρών αυτών αλλά και της Ιαπωνίας γεννά ορισμένα ερωτηματικά (Krugman 2000).

Αυτό που προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι, παρά το γεγονός ότι σήμερα περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε όλοι οι παράγοντες που θεωρούνταν σημαντικοί για τη χωροθέτηση των επιχειρήσεων τείνουν να αυξάνουν την κινητικότητά τους και φαινομενικά απελευθερώνονται από τα στοιχεία που τους κρατούν συνδεδεμένους με συγκεκριμένους τόπους, ο χώρος αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Οι χωρικές ανισότητες εξάλλου, τόσο στο υπο-εθνικό (περιφερειακό/τοπικό) επίπεδο

όσο και στο διεθνές, δεν δείχνουν σημάδια υποχώρησης. Τι συμβαίνει λοιπόν και σε μια εποχή της «οικονομίας της πληροφορίας και της γνώσης», της μεγάλης κινητικότητας του κεφαλαίου, της αυξανόμενης κινητικότητας της εργασίας, των σημαντικών προοπτικών για εργασία από απόσταση και του ηλεκτρονικού εμπορίου, οι παλιές ανισότητες επιμένουν ενώ νέες τείνουν να εμφανίζονται;

Στο κέντρο του ενδιαφέροντος της βιβλιογραφίας βρίσκονται οι παράγοντες που σχετίζονται με τη δυνατότητα των «επιτυχημένων περιοχών» να προσαρμόζονται θετικά στον ανταγωνισμό (εθνικό και διεθνές, Κομνηνός 1993, Κομνηνός 2000). Από πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις και μελέτες κυρίως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission 2001), έχει επισημανθεί ως κεντρικής σημασίας η ανταγωνιστικότητα των περιοχών/πόλεων ή γενικότερα αυτό που θα μπορούσε να ονομασθεί "χωρική ανταγωνιστικότητα".

Βασική θεωρητική κατεύθυνση στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας με σημαντική επιρροή και στο πεδίο της περιφερειακής πολιτικής η οποία ενσωματώνει ως στρατηγική την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας είναι η θεωρία της "νέας περιφερειακότητας" (new regionalism). Η θεωρητική κατεύθυνση αυτή (Cook και Morgan 1998, Morgan 1997, Storper 1997) μαζί με τη λεγόμενη θεωρία της "νέας οικονομικής γεωγραφίας" (Krugman 1991, 1995) βρίσκονται διεθνώς στο προσκήνιο της επιστημονικής συζήτησης την τελευταία δεκαετία.

Το άρθρο εξετάζει την πρώτη κυρίως κατεύθυνση και επιχειρεί να παρακολουθήσει τη σταδιακή θεωρητική της συγκρότηση και τον τρόπο που ενσωματώνει επιμέρους συμβολές από άλλες θεωρητικές περιοχές

(κοινωνιολογία, οικονομική ανάπτυξη). Στη συνέχεια επιχειρείται να δοθεί μια απάντηση, όπως αυτή προκύπτει από το ίδιο το πλαίσιο της θεωρίας, για την προοπτική των λιγότερο αναπτυγμένων περιφερειών και των χωρικών ανισοτήτων γενικότερα. Τέλος, γίνεται μια προσπάθεια εννοιολογικής προσέγγισης της χωρικής ανταγωνιστικότητας που αναδεικνύεται σε κεντρική έννοια κάθε απόπειρας συγκρότησης πρότασης πολιτικής στο πλαίσιο της θεωρητικής αυτής κατεύθυνσης. Παράλληλα παρουσιάζονται ορισμένες σκέψεις για πιθανά προβλήματα που αντιμετωπίζει η θεωρία της "νέας περιφερειακότητας" σε ότι αφορά την ίδια την έννοια της χωρικής ανταγωνιστικότητας καθώς και τις σχετικές στρατηγικές για την ενίσχυσή της, όπως προτείνονται από θεωρητικούς αυτής της κατεύθυνσης (Morgan 1997).

Η προσέγγιση της "νέας περιφερειακότητας" έχει τέσσερις βασικές θεωρητικές αναφορές: α. την ευέλικτη εξειδίκευση και τη σχετική με την "Τρίτη Ιταλία" συζήτηση, β. μια προσαρμοσμένη μορφή της θεωρίας του συναλλακτικού κόστους, γ. τη θεωρία της κοινωνίας της γνώσης, των συστημάτων καινοτομίας και πλευρές της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας και δ. τη θεωρία του "κοινωνικού κεφαλαίου".

Στη συνέχεια παρουσιάζονται διαδοχικά οι επιμέρους αυτές θεωρητικές συμβολές με έμφαση στις πλευρές τους που είναι κρίσιμες για το χώρο.

Το γενικότερο πλαίσιο κατανόησης των χωρικών και οικονομικών φαινομένων από την προσέγγιση της "νέας περιφερειακότητας" μπορεί να αναζητηθεί στη θεωρία της ρύθμισης και ειδικότερα στην προσέγγισή της για τη διαδικασία μετάβασης από το φορντιστικό στο μεταφορντιστικό μοντέλο ανάπτυξης.

Το ενδιαφέρον στην ανάλυση αυτή βρίσκεται στο γεγονός ότι εντοπίζει μια σειρά στοιχείων που αποτελούν το τεχνικό-οικονομικό υπόδειγμα του Φορντισμού και τα οποία, καθώς αυτό το καθεστώς συσσώρευσης από τις αρχές της δεκαετίας του '70 μπαίνει σε κρίση, σταδιακά μεταλλάσσονται. Κύρια χαρακτηριστικά της κρίσης ήταν η στασιμότητα στη ζήτηση, η αύξηση της ανεργίας και η μακροοικονομική κρίση με υψηλά ελλείμματα και στασιμοληθωρισμό. Τα φαινόμενα αυτά επιτάθηκαν με τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του '70.

Ως κύριες αδυναμίες του Φορντιστικού συστήματος επισημαίνονται:

1. Η ανάγκη διατήρησης υψηλού ποσοστού αποθεμάτων εισροών όσο και τελικών προϊόντων για να είναι δυνατή η ανταπόκριση σε πιθανές μεταβολές της ζήτησης, με υψηλό όμως κόστος. Το κόστος αυτό αυξάνεται κατακόρυφα στην περίπτωση αλλαγών στις προδιαγραφές.
2. Με τη βαθμιαία ένταση του ανταγωνισμού από την Ιαπωνία αλλά και τις άλλες χώρες της ΝΑ Ασίας από τα μέσα της δεκαετίας του '70, άρχισαν να εμφανίζονται προβλήματα ποιοτικού ελέγχου που αυξάνουν ιδιαίτερα το κόστος λειτουργίας, λόγω και της ανάγκης διατήρησης υψηλού ποσοστού αποθεμάτων.
3. Οι απόμακρες σχέσεις παραγωγών και καταναλωτών δημιουργούν προβλήματα ιδιαίτερα σε περιόδους μεταβολής της ζήτησης και των προτύπων.
4. Γενικότερα θεωρείται ότι η ακαμψία των επιχειρήσεων και των αγορών εργασίας βρίσκεται στην καρδιά των προβλημάτων του συστήματος και το ζητούμενο είναι

πλέον η ευελιξία.

Έντονες αλλαγές στο πεδίο της οικονομίας επίσης παρατηρούνται σε δύο επίπεδα:

- Στην κατανάλωση με κατακερματισμό των αγορών και αβεβαιότητα στη ζήτηση
- Στην παραγωγική διαδικασία με αλλαγές στις τεχνολογίες παραγωγής αλλά και στην ίδια την εργασιακή διαδικασία

Κύριες αιτίες των αλλαγών αυτών θεωρούνται:

1. οι εξελίξεις στον τομέα της τεχνολογίας που επιτρέπουν τη σχετικά εύκολη διαφοροποίηση του προϊόντος χωρίς υψηλό κόστος
 2. Η ένταση του ανταγωνισμού που εστιάζεται κυρίως στην ποιότητα και όχι στην τιμή (βλ. και χώρες χαμηλού εργατικού κόστους).
 3. Οι αλλαγές στις καταναλωτικές προτιμήσεις με αναζήτηση της ιδιαιτερότητας σε βάρος του μαζικού και τυποποιημένου.
- Οι επιχειρήσεις και γενικότερα το οικονομικό σύστημα μπροστά σε αυτές τις αλλαγές αρχίζει να μεταλλάσσεται με κύρια στοιχεία:

1. Έμφαση στο σχεδιασμό των προϊόντων και στην καινοτομία στην παραγωγή νέων προϊόντων
2. Εξειδίκευση και στόχευση σε ειδικές αγορές (Niche Markets)
3. Εγκαθίδρυση συστημάτων Just In Time ("τελευταίας στιγμής")
4. Αποκέντρωση της παραγωγής με έμφαση στις υπεργολαβίες

5. Ελαστικοποίηση και ευελιξία στα συμβόλαια εργασίας και γενικότερα μεγαλύτερη ευελιξία στην αγορά εργασίας
6. Εισαγωγή νέων ευέλικτων ηλεκτρονικών συστημάτων εργαλειομηχανών πολλαπλής χρήσης
7. Σταδιακή μετατόπιση προς τις εισροές εντάσεως πληροφορίας και γνώσης
8. Στενότερες σχέσεις παραγωγών-προμηθευτών
9. Έμφαση στις υποδομές τηλεπικοινωνιών και πληροφορικής

Το σύνολο των μεταβολών αυτών κωδικοποιήθηκε ως Ευέλικτη Εξειδίκευση (Piore and Sabel 1984).

Τέλος, αλλά εξίσου σημαντικό, οι αλλαγές αυτές αρχίζουν να δείχνουν τα πλεονεκτήματα των Μικρο-Μεσαίων Επιχειρήσεων σε σχέση με τις τεράστιες και δύσκαμπτες πολυεθνικές επιχειρήσεις που επικρατούσαν κατά τη Φορντιστική περίοδο.

Η έμφαση πάντως που δόθηκε στις δυνατότητες των μικρών επιχειρήσεων να ανταγωνιστούν φαίνεται ότι ήταν μάλλον υπερβολική, καθώς οι μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις απάντησαν στις προκλήσεις με τη χρήση ανάλογων στρατηγικών όπως το *outsourcing*, οι υπεργολαβίες και η αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων και γενικότερα με κινήσεις που οδηγούσαν σε πιο "λιτή" δομή ("lean production") και την ενσωμάτωση στοιχείων ευελιξίας (Harrison 1994). Από την πλευρά εξάλλου των Μικρο-Μεσαίων Επιχειρήσεων δεν φαίνεται να επαληθεύονται τα αισιόδοξα σενάρια της δυνατότητάς τους να ανταγωνιστούν τις μεγάλες επιχειρήσεις κυρίως στον τομέα της καινοτομίας και της παραγωγής τεχνολογίας. Πρόσφατες έρευνες στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπογραμμίζουν ακριβώς τη δυσκολία των ΜΜΕ

να έχουν αποτελεσματική πρόσβαση και χρήση των σχετικών χρηματοδοτικών μέσων της ΕΕ για την έρευνα και τεχνολογία (Todling και Kaufmann 2001).

Η θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης παρά τις όποιες αδυναμίες μπορεί να έχει και παρά το γεγονός ότι είναι κατά βάση μια α-χωρική θεωρία υπογραμμίζει ορισμένα στοιχεία που υπό προϋποθέσεις, από την πλευρά της συγκρότησης του χώρου, έχουν σημασία. Τα στοιχεία αυτά είναι:

- η επισήμανση του κατακερματισμού των επιχειρήσεων (outsourcing και subcontracting),
- η έμφαση στην ανάγκη στενότερων σχέσεων παραγωγών-προμηθευτών και
- η έμφαση στην καινοτομία, την έρευνα και τεχνολογική ανάπτυξη και γενικότερα στη μετακίνηση προς μια οικονομία της γνώσης και της καινοτομίας.

Προνομιακό αρχικό πεδίο έρευνας της θεωρίας της Ευέλικτης Εξειδίκευσης αποτέλεσαν οι περιφέρειες της Βόρειας και Κεντρικής Ιταλίας και περιοχές της Νότιας Γερμανίας. Ειδικά στην περίπτωση της Ιταλίας που από τα τέλη της δεκαετίας του '70 απετέλεσε πεδίο έρευνας Ιταλών οικονομολόγων, ήδη από τα πρώτα στοιχεία είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται μια ιδιαιτερότητα της περιοχής που σχετιζόταν τόσο με την οικονομική της επίδοση όσο, κυρίως, με κάποια ειδικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της. Πρόκειται για την ευρύτατα γνωστή πλέον περίπτωση της "Τρίτης Ιταλίας" και συγκεκριμένα για τις περιοχές της Κεντρο-ανατολικής Ιταλίας (Μάρκια-Τοσκάνη-Εμίλια Ρομάνια-Βένετο) μεταξύ του αναπτυγμένου Βορρά (το τρίγωνο Μιλάνο-Τορίνο-Γένοβα) και του υπανάπτυκτου Νότου (Καλαβρία-Σικελία).

Οι περιοχές αυτές στη διάρκεια της κρίσης της μεγάλης βιομηχανίας στην Ιταλία (αλλά και στην υπόλοιπη Ευρώπη) στις δεκαετίες '70-'80, άρχισαν να αναδεικνύονται, καθώς κατάφεραν να έχουν αρκετά υψηλά κατά κεφαλή εισοδήματα και δείκτες βιομηχανικής δραστηριότητας μεγαλύτερους από τον εθνικό μέσο όρο. Πέρα από τα ειδικά χαρακτηριστικά των περιοχών και των επιχειρήσεων που ήταν εγκατεστημένες εκεί², το βασικότερο ήταν ότι δεν είχαν τόση σημασία οι μεμονωμένες επιχειρήσεις αλλά το σύστημά τους ως σύνολο (Bagnasco 1982).

Γενικά εμφανίζονται διάφοροι τύποι παραγωγικών συστημάτων (περιοχές παραγωγικής εξειδίκευσης, τοπικά παραγωγικά συστήματα εκτατικού τύπου, περιοχές-βιομηχανικά συστήματα) των οποίων τα κύρια χαρακτηριστικά είναι οι έντονες ενδο-κλαδικές (κάθετες) σχέσεις και ο προσανατολισμός σε εξειδικευμένες αγορές (niche markets), ενώ στις πιο εξελιγμένες μορφές τους τα συστήματα αυτά χαρακτηρίζονται και από σημαντική οριζόντια κλαδική διαφοροποίηση και δια-κλαδικές (οριζόντιες) σχέσεις.

Κύριοι παράγοντες επιτυχίας θεωρούνται

- Η παραγωγική ευελιξία
- Οι οικονομίες κλίμακας
- Το σύστημα πληροφόρησης

Όλα τα προηγούμενα χαρακτηριστικά οδήγησαν τους μελετητές των περιοχών αυτών να τις παρομοιάσουν με τις "βιομηχανικές περιοχές" (industrial districts) που είχε εντοπίσει ο A. Marshall στην Αγγλία στις αρχές του αιώνα (περιοχές εριουργίας – υφάσματα). Περιοχές δηλαδή που διαπραγματεύονται με τον "έξω κόσμο"

ως σύνολο και στις οποίες η είσοδος παρουσιάζει δυσκολίες. (Marshall 1920/1964:222-231).

Το σημαντικό στοιχείο που επισημαίνει τελικά η περίπτωση της Τρίτης Ιταλίας είναι η δυνατότητα να υπάρχουν περιοχές που λειτουργούν και αναπτύσσονται στα πλαίσια ενός έντονα ανταγωνιστικού διεθνούς περιβάλλοντος, οργανωμένες στη βάση των Μικρών και Μεσαίων Επιχειρήσεων και για τις οποίες η ίδια η συγκρότηση του χώρου (υπό την έννοια των σχέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων και των σχέσεων με τους εργαζόμενους και της τοπικής κουλτούρας) αποτελεί το κλειδί για την επιτυχία τους.

Η συζήτηση για την Τρίτη Ιταλία, όπως είναι φανερό, είναι συμπληρωματική και συμβατή με τη θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης. Η έρευνα στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά την δεκαετία του '80 και του '90 πρόβαλε και μια σειρά άλλων περιπτώσεων περιοχών που έμοιαζε να έχουν τέτοια χαρακτηριστικά, όπως η Silicon Valley στην Καλιφόρνια, η περιοχή του Cambridge στην Αγγλία, η περίπτωση του Route 128 στη Βοστώνη, η Βάδη-Βιτεμβέργη στη Γερμανία, η περιοχή της Τουλούζης και του Παρισιού στη Γαλλία. Όλες οι περιπτώσεις αυτές, παρά τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους που τις διαφοροποιούν σε πολλές περιπτώσεις σημαντικά (πχ ως προς το ρόλο των μεγάλων και των Μικρών-Μεσαίων Επιχειρήσεων, ή το ρόλο του κράτους και των ιδιωτικών επιχειρήσεων), χαρακτηρίζονται από σημαντικές οικονομικές επιδόσεις σε μια περίοδο γενικότερης κρίσης και από τον κεντρικό ρόλο της καινοτομίας και της έρευνας.

Φαίνεται λοιπόν να τεκμηριώνεται η σημασία της χωρικής γειννίασης για την αποτελεσματική λειτουργία

και ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Η γειννίαση αυτή έχει ένα τελείως διαφορετικό νόημα από αυτό που κατά παράδοση είχαν οι οικονομικές συγκεντρώσεις, δηλαδή των θετικών εξωτερικών οικονομιών. Το σημαντικό είναι οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των επιχειρήσεων και όχι μόνο οι εξωτερικές οικονομίες.

Η σημασία του στοιχείου αυτού υπογραμμίζεται ιδιαίτερα με την συνδρομή της θεωρίας του συναλλακτικού κόστους (transaction cost theory). Σύμφωνα με αυτήν ένα σημαντικό μέρος του κόστους των επιχειρήσεων είναι το λεγόμενο συναλλακτικό κόστος. Το κόστος δηλαδή που παράγεται στις επιχειρήσεις από τις συναλλαγές τους με άλλους παραγωγούς και προμηθευτές. Ορισμένες προσεγγίσεις ανεβάζουν το κόστος αυτό στις Ηνωμένες Πολιτείες κατά τη δεκαετία του '70 σε περισσότερο από το 45% του ΑΕΠ της χώρας (Cook-Morgan 1998: 197)³. Οι αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων που συμβαίνουν ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '70 είναι φανερό ότι οδηγούν σε περαιτέρω σημαντική αύξηση του κόστους αυτού. Οι επιχειρήσεις, έχοντας ως κίνητρο τη μείωση των κινδύνων από τις ραγδαίες αλλαγές στο περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσονται, οδηγούνται στην εξωτερική κερύματα και διαδικασιών της λειτουργίας τους μέσω της "κάθετης από-ολοκλήρωσης". Έτσι αποφεύγουν τον κίνδυνο της ύπαρξης και συντήρησης στο εσωτερικό τους υπερβάλλουσας παραγωγικής ικανότητας, στοχεύοντας στη γενικότερη "ευελιξία" με δεδομένο τις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες ανταγωνισμού (μεταβολές στη ζήτηση λόγω αλλαγής καταναλωτικών προτιμήσεων, αλλαγές στις τεχνολογίες παραγωγής). Η διαδικασία αυτή οδηγεί στην περαιτέρω εξειδίκευση των επιχειρήσεων και στην εντατικοποίηση των ενδο-κλαδικών σχέσεων και συναλλαγών,

αυξάνοντας όμως από την άλλη τις διάφορες αβεβαιότητες που συνδέονται με αυτές τις διαδικασίες και ωθούν στην αντίθετη τάση της κάθετης ολοκλήρωσης. Το κόστος των συναλλαγών αυτών όπως είναι προφανές είναι ευθέως ανάλογο με τη γεωγραφική απόσταση. Έτσι έχουν ένα σημαντικό κίνητρο για γεωγραφική συγκέντρωση. Η γεωγραφική γειννίαση εξάλλου βοηθά και στην παρακολούθηση των αλλαγών των προτιμήσεων καταναλωτών και στη διασφάλιση της ποιότητας στην αλυσίδα των προμηθευτών. Εμφανίζονται τελικά σημαντικές κλαδικές χωρικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων (clusters) με έντονες τοπικές σχέσεις εισροών-εκροών (localized input-output) (Storper και Walker 1989). Το στοιχείο του χώρου αποκτά κρίσιμη σημασία για τη λειτουργία των επιχειρήσεων και του παραγωγικού συστήματος που συγκροτούν ως σύνολο.

Η προσαρμοσμένη χωρικά μορφή της θεωρίας του συναλλακτικού κόστους είχε τη δυνατότητα να ερμηνεύσει αποτελεσματικά αρκετές περιπτώσεις κλάδων παραγωγής (ένδυση, έπιπλο, "βιομηχανία" τηλεόρασης και κινηματογράφου – Hollywood, χρηματιστικές υπηρεσίες κ.ά) και υπερτερεί της ανάλυσης της περίπτωσης της Τρίτης Ιταλίας γιατί είχε περισσότερο γενικό χαρακτήρα καθώς οι ερμηνείες της δεν είναι στον ίδιο βαθμό εξαρτημένες από τη συγκεκριμένη ιστορική εξέλιξη.

Παρά τη δυνατότητα όμως της προσέγγισης αυτής να ερμηνεύσει και να ενσωματώσει ορισμένα σημαντικά στοιχεία των αλλαγών που παρατηρούνται σε πολλές περιπτώσεις, δεν ενσωματώνει ένα κεντρικό στοιχείο που είναι ο ρόλος της τεχνολογίας, της τεχνολογικής αλλαγής και της καινοτομίας και συνεπώς ο ρόλος της γνώσης. Δεν μπορούσε εξάλλου να ερμηνεύσει

σημαντικές περιπτώσεις χωρικών συγκεντρώσεων υψηλής τεχνολογίας χωρίς ισχυρές τοπικές διακλαδικές διασυνδέσεις (Storper 1997:14).

Η προσπάθεια ερμηνείας τέτοιων περιπτώσεων οδηγεί στην ενσωμάτωση από την προσέγγιση της "νέας περικφερειακότητας" της θεωρητικής προσέγγισης της "οικονομίας της γνώσης" (Lundvall-Johnston 1994) και του ρόλου των θεσμών (υπό την ευρεία τους έννοια) καθώς και της διαδικασίας παραγωγής της καινοτομίας και της τεχνολογίας, ιδίως στο πλαίσιο της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας και του τρόπου που αυτή τις αναλύει (Nelson και Winter 1982).

Σχετικά με την οικονομία της γνώσης οι νεώτερες απόψεις υπογραμμίζουν ότι η γνώση μπορεί να χωριστεί σε δύο κύριες κατηγορίες: αυτή που μπορεί να κωδικοποιηθεί και αυτή που δεν κωδικοποιείται. Η δεύτερη μάλιστα έχει πολύ μεγαλύτερη πρακτική σημασία για την παραγωγική διαδικασία. Ενώ όμως η πρώτη μεταδίδεται μέσω των επίσημων και καθιερωμένων συστημάτων εκπαίδευσης και μπορεί να διαχυθεί μέσω αυτών, η μετάδοση της δεύτερης γίνεται ουσιαστικά μέσω της προσωπικής επαφής ή μέσω συστημάτων καθημερινής "μαθητείας". Η γνώση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στην παραγωγική διαδικασία των επιχειρήσεων και συνίσταται από ένα σύνολο συμπεριφορών, διαδικασιών και καθημερινής ρουτίνας σε συνδυασμό με υψηλού επιπέδου κωδικοποιημένη γνώση που οδηγούν σε συγκεκριμένα παραγωγικά αποτελέσματα. Ιδιαίτερα για τις παραγωγικές διαδικασίες υψηλού επιπέδου, όπως η έρευνα και η ανάπτυξη προϊόντων αυτό είναι κρίσιμο. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι η γνώση του "ποιος το γνωρίζει" (know-who) είναι ίσως σημαντικότερη από τη γνώση του "πώς

γίνεται" (know-how). Η γεωγραφική εγγύτητα αναδεικνύεται επομένως σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο στοιχείο για δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή καινοτομίας και την έρευνα και ανάπτυξη προϊόντων.

Υπάρχει όμως και ένας επιπλέον παράγοντας που υπογραμμίζει τη σημασία της χωρικής γεινίασης. Αυτός συνδέεται με τα χαρακτηριστικά και τις διαδικασίες παραγωγής της τεχνολογίας και της καινοτομίας. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της καινοτομίας, αυτή, αν και παράγεται και τελικά υλοποιείται στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης επιχείρησης, δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ίδιας και δεν περιορίζεται στα ότνά της οργανωτικά πλαίσια. Η παραγωγή της καινοτομίας είναι μάλλον μια διαδικασία που λειτουργεί στα πλαίσια ενός συστήματος που εμπλέκει πολλούς θεσμούς και φορείς στο εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο (Lundvall 1992). Η επιχείρηση λειτουργεί στο πλαίσιο ενός συστήματος υλικών και άυλων ανταλλαγών με άλλες επιχειρήσεις (προμηθευτές ή πελάτες), την αγορά εργασίας και τους διάφορους εθνικούς και περιφερειακούς θεσμούς. Η ανάπτυξη της καινοτομίας και της τεχνολογίας δεν προκύπτει "εκ του μηδενός". Συμβαίνει στο ευρύτερο πλαίσιο ενός τεχνολογικού "παραδείγματος" που είναι καθορισμένο από αποφάσεις και τεχνολογικές "επιλογές" που έγιναν σε προηγούμενες περιόδους και καθοδηγούν και υποστηρίζουν αλλά και περιορίζουν τις σημερινές⁴. Οι επιχειρήσεις συμμετέχουν σε τέτοια "μονοπάτια" τεχνολογικής εξέλιξης και αναπτύσσονται σε συνεργασία και ανταγωνισμό με άλλες ομοειδείς επιχειρήσεις των οποίων οι αποφάσεις, επιλογές και εξελίξεις επηρεάζουν τη δική τους πορεία και εξέλιξη. Η θετική έκβαση της ανάπτυξης των τεχνολογιών οδηγεί τις

επιχειρήσεις οι οποίες συμμετέχουν σε αυτό το "τεχνολογικό μονοπάτι" στην απόκτηση θετικών "εξωτερικών οικονομιών" και στην κατοχή μιας πρωτοπορίας που τους επιφέρει μακροχρόνια αυξανόμενες αποδόσεις με την αύξηση της κλίμακας.

Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό είναι συναρτημένο με το χαρακτήρα των νέων τεχνολογιών των οποίων η παραγωγή είναι περισσότερο βασισμένη στις υψηλές επενδύσεις σε γνώση (άυλοι πόροι) και λιγότερο στη χρήση υλικών πόρων (πχ ενέργεια, μέταλλο κλπ) που ενσωματώνονται στη διαδικασία παραγωγής τους (πχ η παραγωγή του πρώτου CD με το λειτουργικό πρόγραμμα των Windows κόστισε περίπου 50 εκ. \$ και το κόστος παραγωγής του επόμενου CD με το ίδιο λειτουργικό σύστημα περίπου 2\$, Arthur 1996).

Τα προϊόντα αυτά συμμετέχουν εξάλλου σε αγορές που χαρακτηρίζονται από "φαινόμενα δικτύου". Βασικό χαρακτηριστικό τέτοιων αγορών είναι ότι η αξία χρήσης ενός προϊόντος αυξάνει με την αύξηση των πωλήσεων ομοειδών προϊόντων (virtual network vs. real network, Economidis 2001). Για παράδειγμα, η ύπαρξη πολλών εφαρμογών λογισμικού που έχουν γραφτεί για το λειτουργικό σύστημα Windows αυξάνει την αξία τους ως προϊόντα, ενώ στη συνέχεια η πώληση περισσότερων λειτουργικών συστημάτων Windows αυξάνει και την αξία των εφαρμογών που έχουν γραφτεί για αυτά.

Οι αγορές οι οποίες εμφανίζουν "φαινόμενα δικτύου" χαρακτηρίζονται από εξαιρετικές ανισότητες στην κατανομή των μεριδίων αγοράς και πρακτικά λειτουργούν ως ολιγοπώλια ή μονοπώλια αποκομίζοντας πολύ υψηλά κέρδη που μάλιστα αυξάνουν με την αύξηση της κλίμακας. Οι επιχειρήσεις που συμμετέχουν σε τέτοιες "τεχνολογικές ομάδες" ή

“οικολογίες” (Arthur 1996) έχουν ακριβώς τη δυνατότητα της αποκόμισης τεράστιων κερδών, στην περίπτωση βεβαίως που η τεχνολογία στη οποία επενδύουν επικρατήσει στην αγορά. Ταυτόχρονα κερδίζουν από τα φαινόμενα τεχνολογικής διάχυσης (spill-over) που συμβαίνουν μεταξύ των επιχειρήσεων που δρουν στον ίδιο τεχνολογικό χώρο, ιδιαίτερα όταν συμβεί να έχουν και γεωγραφική γειτνίαση.

Αυτό οδηγεί τις επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε τομείς παραγωγής προϊόντων έντασης γνώσης και καινοτομίας στη γεωγραφική συγκέντρωση και τη δημιουργία περιφερειακών ή τοπικών clusters. Η λειτουργία τους ενισχύεται όπως είναι επόμενο και από την παρουσία υψηλά ειδικευμένου επιστημονικού δυναμικού αλλά και από τον τρόπο λειτουργίας του συνόλου των τοπικών θεσμών.

Με την παραπάνω διαδικασία όπως περιγράφηκε σε αδρές γραμμές, φαίνεται ότι ο χώρος λειτουργεί ως βασική παράμετρος για την παραγωγή της καινοτομίας και της τεχνολογικής μεταβολής. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι οι έντονες χωρικά προσδιορισμένες σχέσεις αλληλεξάρτησης που παίρνουν τη μορφή των εσορών-εκροών (υπό την παραδοσιακή τους έννοια, hard input-output) αλλά κυρίως τη μορφή των “μη εμπορεύσιμων αλληλεξαρτήσεων” (“un-traded interdependencies”, soft input-output). Ως τέτοιες θα μπορούσαν να θεωρηθούν το σύνολο των πολυτοίχιων σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ των επιχειρήσεων, μεταξύ των εργαζομένων και των διευθυντών των επιχειρήσεων, μεταξύ των τοπικών θεσμών και των επιχειρήσεων και δεν βασίζονται κυρίως στην αγοραία τους τιμή όσο σε στοιχεία όπως είναι η εμπιστοσύνη, η αφοσίωση, η τήρηση κοινών κανόνων συμπεριφοράς και νοημοσύνης και που είναι, σε τελευταία ανάλυση,

“ενσωματωμένα” στην κουλτούρα (υπό την ευρεία έννοια του όρου) της κοινωνίας (Storper 1997).

Το τελευταίο αυτό στοιχείο, ο ρόλος δηλαδή της κοινωνίας, υπογραμμίζεται ιδιαίτερα από την προσέγγιση του “κοινωνικού κεφαλαίου” η οποία ενσωματώνεται στη θεωρία της “νέας περιφερειακότητας” (Cook-Morgan 1998). Η βασική ιδέα ότι το “κοινωνικό κεφάλαιο” είναι ο κύριος παράγοντας της οικονομικής ανάπτυξης, προβλήθηκε από τον Putnam στη σχετική μελέτη που διερευνά τις αιτίες της διαφορετικής ανάπτυξης των Ιταλικών περιφερειών (Putnam 1993) και ιδιαίτερα των περιφερειών της “Τρίτης Ιταλίας” και του Ιταλικού Νότου. Σύμφωνα με τον ίδιο, η οικονομική ανάπτυξη οφείλεται όχι στα πιθανά οικονομικά πλεονεκτήματα των περιφερειών αλλά στην ύπαρξη “κοινωνικού κεφαλαίου” το οποίο “κατ’ αναλογία με το φυσικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο αναφέρεται σε στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης όπως τα δίκτυα, τα πρότυπα (norms) και η κοινωνική εμπιστοσύνη που προάγουν το συντονισμό και τη συνεργασία προς αμοιβαίο όφελος” (Putnam 1995: 167). Οι σχέσεις της κοινωνίας των πολιτών (civics) προδιαγράφουν την οικονομική ανάπτυξη και όχι το αντίθετο (Putnam 1993: 157). Η περιφέρεια αναδεικνύεται σε κεντρικό στοιχείο πάλι, εμπεριέχοντας αυτή τη φορά ένα σύνολο κοινωνικών χαρακτηριστικών που οδηγούν σε διαφοροποίηση.

Συνοψίζοντας την παραπάνω περιγραφή των βασικών πλευρών της “νέας περιφερειακότητας” (“new regionalism”), θα λέγαμε ότι ως θεωρία “κατα-σκευάζεται” από ορισμένα βασικά στοιχεία:

1. Στοιχεία της θεωρίας της ευέλικτης εξειδίκευσης και του συναλλακτικού κόστους (localized hard input-

output).

2. Τη θεωρία της τεχνολογικής αλλαγής και της καινοτομίας όπως περιγράφεται στα πλαίσια της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας (path-dependency, lock-in).
3. Τη θεωρία της οικονομίας της γνώσης που χρησιμοποιεί επίσης στοιχεία της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας και της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου (tacit knowledge, localized learning, National-Regional Innovation Systems).
4. Τη θεωρία του "κοινωνικού κεφαλαίου" (κοινωνικές στάσεις, συμπεριφορές, τοπικές κοινωνίες).

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το πιο ενδιαφέρον στοιχείο της θεωρίας είναι ότι ο χώρος αποκτά πλέον μια αυτοτελή λειτουργία, ως αποτέλεσμα κυρίως των διαδικασιών εξέλιξης της τεχνολογίας και της καινοτομίας στη βάση ορισμένων κεντρικών κοινωνικών χαρακτηριστικών που διευκολύνουν την ανάπτυξή τους.

Ένα από τα κεντρικά ζητήματα όλων των θεωριών χωρικής ανάπτυξης είναι αν υπάρχει προοπτική άμβλυνσης των ανισοτήτων που υπάρχουν στο χώρο, του τρόπου και του χρονικού ορίζοντα που πιθανολογείται ότι αυτό μπορεί να συμβεί. Έχει ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ποιες απαντήσεις μπορούν να δοθούν στο πλαίσιο αυτής της θεωρίας.

Από τα προηγούμενα είναι φανερό ότι από τη θεωρία της "νέας περιφερειακότητας" παράγεται ένας ακραία άνισα αναπτυγμένος κόσμος που χαρακτηρίζεται από νησίδες υψηλής ανάπτυξης σε μια μεγάλη θάλασσα υπανάπτυξης και οικονομικής και κοινωνικής οπισθοδρόμησης. Οι δυνατότητες μάλιστα αναστροφής των τάσεων προς μια χωρική σύγκλιση δεν φαίνονται

στα πλαίσια της θεωρίας. Δεν υπάρχει δηλαδή κανένας σαφής μηχανισμός ή διαδικασία άμβλυνσης των τάσεων απόκλισης οι οποίες αντίθετα πιθανόν είναι να έχουν επιταχυνόμενο ρυθμό.

Στον κόσμο της οικονομίας της γνώσης και των αυξανόμενων αποδόσεων με την κλίμακα δεν λειτουργεί πλέον το συγκριτικό πλεονέκτημα και οι φθίνουσες αποδόσεις που, υπό τις γνωστές νέο-κλασσικές προϋποθέσεις, οδηγούν σε κάποιο απώτερο μέλλον σε ισορροπία. Η έννοια της ισορροπίας σε μια τέτοια οικονομία αντικαθίσταται από πολλαπλές πιθανές μη αριστοποιημένες ισορροπίες (sub-optimized equilibriums). Το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα κάποιων περιφερειών οι οποίες από εύνοια της "τύχης" ή της ιστορίας ήδη το κατέχουν ενσωματωμένο στις κοινωνικές τους σχέσεις, έχει την ιδιότητα να ανακατασκευάζεται διαρκώς. Οι "επιτυχημένες περιοχές" είναι πρακτικά σαν "κινούμενος στόχος" σε διαρκή προς τα εμπρός κίνηση, μεταφέροντας τις πιο τυποποιημένες και χαμηλά αμειβόμενες οικονομικές δραστηριότητες στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες (Storper 1997). Στην περίπτωση μάλιστα που η "επιτυχία" βασίζεται αποκλειστικά ή κυρίως στο ρόλο του κοινωνικού κεφαλαίου, τότε οι προοπτικές φαίνονται εξαιρετικά δυσώϊνες για τις λιγότερο ευνοημένες περιοχές που δεν το "κατέχουν" σε ικανοποιητική ποσότητα και ποιότητα. Ο Putnam θεωρεί ότι το είδος των κοινωνικών σχέσεων και συμπεριφορών που είναι "θετικό κοινωνικό κεφάλαιο" χρειάζεται μάλλον εκατοντάδες χρόνια για να "συσσωρευτεί". Η μόνη περίπτωση να ανατραπεί για κάποιες από τις "επιτυχημένες περιοχές" η διαδικασία αυτή είναι να οδηγηθούν στην κατάσταση ενός τεχνολογικού εγκλωβισμού (technological-regional lock-in) καθώς απρόβλεπτα, Λαμαρκιανού τύπου

μεταλλακτικά φαινόμενα μπορεί να τις οδηγήσουν στην οικονομική υπανάπτυξη, ενώ κάποιες άλλες περιφέρειες μπορεί να ευνοηθούν.

Καθώς όμως η παγκοσμιοποίηση αλλά και οι οικονομικές και πολιτικές ολοκληρώσεις όπως αυτή της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξελίσσονται και οι αρμοδιότητες και οι εξουσίες του κεντρικού κράτους μειώνονται, φαίνεται να αναδεικνύεται η περιφέρεια αλλά και οι επιμέρους τοπικότητες ως σημαντικά στοιχεία της συγκρότησης των παραγωγικών συστημάτων και της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης γενικότερα. Ενώ η κίνηση του κεφαλαίου γίνεται όλο και περισσότερο ελεύθερη και τα κράτη χάνουν ή οικειοθελώς περιορίζουν τους ρυθμιστικούς τους μηχανισμούς, οι περιφέρειες και οι πόλεις ορισμένες φορές, μοιάζουν να ανταγωνίζονται για την απόκτηση περισσότερων πλεονεκτημάτων. Στα πλαίσια μιας οικονομίας αυξανόμενων αποδόσεων κλίμακας όπου δεν υπάρχει πλέον το Ρικαρδιανό συγκριτικό πλεονέκτημα καθώς έχει αντικατασταθεί από το ανταγωνιστικό (απόλυτο) πλεονέκτημα, ο χωρικός αυτός ανταγωνισμός φαίνεται να έχει ιδιαίτερα σκληρές συνέπειες για τις περιφέρειες ή πόλεις που θα είναι "χαμένες" καθώς, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της οικονομικής των δικτύων, τα μερίδια αγοράς του "νικητή" είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Η, διατυπωμένο σε όρους οικονομικής ανάπτυξης, οι ρυθμαί ανάπτυξης σε οικονομίες που χαρακτηρίζονται από αύξουσες αποδόσεις κλίμακας είναι αποκλίνοντες.

Ποιο είναι επομένως το μέλλον των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών; Μπορεί να σχεδιαστεί κάποιου τύπου πολιτική για να ανατρέψει ή τουλάχιστον να αμβλύνει τις τάσεις που διαφαίνονται; Οι απαντήσεις στο ζήτημα της πολιτικής από την πλευρά της θεωρίας είναι μάλλον διαφοροποιημένες και σε γενικές γραμμές θα τις

χαρακτηρίζαμε ως αμήχανες.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Krugman, που ως γνωστό, με βάση τη αποκαλούμενη "νέα οικονομική γεωγραφία" (Krugman 1991, 1995), χρησιμοποιώντας ένα ανάλογο πλαίσιο μιας "οικονομίας αυξανόμενων αποδόσεων", καταλήγει σε γενικές γραμμές στα ίδια συμπεράσματα σχετικά με το ζήτημα της ανισότητας και σύγκλισης των περιοχών. Συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να προτείνει κανενός είδους περιφερειακή πολιτική και αρκείται στην αναφορά των λόγων, ο κυριότερος των οποίων είναι ότι το μοντέλο του δεν οδηγεί εύκολα σε συμπεράσματα πολιτικής (Krugman 1998: 27-28).

Παράλληλα διάφορες στρατηγικές προσεγγίσεις προτείνονται όπως αυτή του Porter (1998) για την ανάπτυξη του "ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος" ή της "ευφυούς περιφέρειας" ή της "περιφέρειας της γνώσης" (Morgan 1997). Ο πρώτος ξεκινάει από μια ανάλυση της ανταγωνιστικότητας κυρίως των επιχειρήσεων και γενικεύει με προτάσεις στρατηγικής σε επίπεδο κρατών και περιφερειών⁵, ενώ ο δεύτερος που εντάσσεται στη θεωρητική κατεύθυνση της "νέας περιφερειακότητας" εστιάζει κυρίως στο ρόλο των θεσμών (αλλά και των επιχειρήσεων) και του τρόπου που μπορούν να συμβάλλουν στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των περιοχών.

Η απάντηση στην αντιμετώπιση αυτού του γενικευμένου χωρικού ανταγωνισμού μοιάζει να είναι η βελτίωση της χωρικής (περιφερειακής) ανταγωνιστικότητας.

Σύμφωνα με τον ευρύτερα αποδεκτό ορισμό⁶ ως χωρική ανταγωνιστικότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί η ικανότητα μιας περιοχής να παράγει προϊόντα και υπηρεσίες που εξασφαλίζουν υψηλό εισόδημα και

απασχόληση στους κατοίκους της σε ένα πλαίσιο εντεινόμενου εθνικού και διεθνούς ανταγωνισμού.

Η παραπάνω προσέγγιση υπογραμμίζει δύο στοιχεία:

1. ότι ένα χωρικό επίπεδο (πχ περιφέρεια) για να είναι ανταγωνιστικό σε ένα πλήρως ανταγωνιστικό διεθνές οικονομικό περιβάλλον (φιλελεύθερες αγορές διεθνώς) πρέπει να μπορεί να παράγει προϊόντα και υπηρεσίες (δηλαδή να είναι σε θέση είτε να εξαγει είτε να υποκαθιστά εισαγωγές) που να αντέχουν στο διεθνή ανταγωνισμό,
2. με τέτοιο τρόπο όμως που να διασφαλίζει ένα σχετικά (με τις άλλες περιφέρειες) υψηλό επίπεδο ευημερίας στους κατοίκους του μέσω υψηλής απασχόλησης και αμοιβών.

Η προσπάθεια κατανόησης του παραπάνω ορισμού οδηγεί σε σειρά νέων ερωτημάτων:

1. Η ανταγωνιστικότητα είναι μικρο-οικονομική έννοια και χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη σχετική θέση των επιχειρήσεων στο πλαίσιο των συγκεκριμένων αγορών (προϊόντων κυρίως και κατ' επέκταση κλάδων) στις οποίες δραστηριοποιούνται. Είναι άραγε ως έννοια κατάλληλη όταν αναφέρεται στο χώρο; Στην περίπτωση της επιχείρησης για παράδειγμα, αναφερόμαστε στην ιδιοκτησία ή στο μόνιζμεν της επιχείρησης, ως φορέα-υποκείμενο που δρα στην κατεύθυνση της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της επιχείρησής του. Στην περίπτωση του χώρου, ποιο μπορεί να είναι αυτό το υποκείμενο;

Πρόκειται για την ανταγωνιστικότητα της ίδιας της περιφέρειας (ή του όποιου χωρικού επιπέδου) ή για

ανταγωνιστικότητα που αναφέρεται στους κλάδους και μάλιστα στις επιχειρήσεις που τους συγκροτούν και συμβαίνει να βρίσκονται εγκατεστημένες στον συγκεκριμένο τόπο ή τελικά για την ανταγωνιστικότητα συγκεκριμένων προϊόντων;

3. Αν πράγματι η ανταγωνιστικότητα αναφέρεται τελικά στις επιχειρήσεις, παίζει ο χώρος κάποιο ιδιαίτερο ρόλο και με ποιο τρόπο;
4. Από την άλλη, μήπως ο χώρος ως τέτοιος (per se) διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην αναπτυξιακή διαδικασία και αν ναι, με ποιο τρόπο; Με ποια έννοια μπορεί να γίνει κατανοητός; Τη γεωγραφική-φυσική, την ιστορική, την οικονομική, την πολιτική; Υπάρχει δηλαδή κάποιος παράγοντας που είναι συγκροτησικός για τον ίδιο το χώρο ή που "ενσωματώνεται" χωρικά και του προσδίδει ιδιαίτερα διακριτά χαρακτηριστικά;
5. Τέλος, τίθεται ένα ουσιώδες ζήτημα σχετικό με την ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία. Συνήθως, όταν οι χωρικές ανισότητες (όπως μετριούνται με διάφορους δείκτες ανάπτυξης) συζητηθούν υπό το πρίσμα της ανταγωνιστικότητας, υπάρχει η υπονοούμενη στρατηγική της αναδιανομής μιας δεδομένης αγοράς ή της προσέλκυσης συγκεκριμένων πόρων. Η προσέγγιση αυτή όμως είναι στατική και υπονοεί ότι η ανάπτυξη μιας περιοχής γίνεται σε βάρος κάποιας άλλης, εξισώνοντας τελικά την αναπτυξιακή διαδικασία σε παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος.

Προχωρώντας πέρα από ένα πρώτο επίπεδο αυτονόησης κατανόησης της ανταγωνιστικότητας των περιοχών στην προσπάθεια βαθύτερης ερμηνείας των φαινομένων και χάραξης κάποιας πολιτικής, ανακύπτουν παλαιά και θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνικής θεωρίας:

1. το ζήτημα της σχέσης χώρου και οικονομίας ή των απκών εμφάνισης των χωρικών ανισοτήτων
2. το ζήτημα της σχέσης οικονομίας και πολιτικής ή των θεσμών και της ρύθμισης των προβλημάτων του οικονομικού συστήματος και ειδικότερα του ρόλου του κράτους (εθνικού ή τοπικού), της σχέσης δημόσιου και ιδιωτικού καθώς και του ρόλου των διαφόρων φορέων (επιχειρήσεις, «ενδιάμεσοι» φορείς, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις κá) στην αναπτυξιακή διαδικασία. Ουσιαστικά δηλαδή ότι αφορά στη χωρική "διακυβέρνηση" (governance) (Γετίμης 2000).
3. το ζήτημα της διανομής και της απασχόλησης/ ανεργίας

Επομένως από καθαρά μεθοδολογική σκοπιά για την προσέγγιση της χωρικής ανταγωνιστικότητας τίθενται τρία κεφαλαίωδη θέματα (σχέση χώρου και οικονομίας, σχέση πολιτικής και οικονομίας, διανομή και απασχόληση) που πρέπει να απαντηθούν ταυτόχρονα μέσα σε ένα κοινό θεωρητικό πλαίσιο χωρίς να παράγονται αντιφάσεις.

Στο σημείο αυτό η θεωρητική προσέγγιση της " νέας περιφερειακότητας" μάλλον υστερεί δεδομένου ότι χαρακτηρίζεται από πολυσυλλεκτικότητα. Ειδικότερα:

Σε ότι αφορά τη σχέση χώρου και οικονομίας, η προσέγγιση είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα κυρίως στο σημείο που αναδεικνύει το χώρο ως σημαντική μεταβλητή του οικονομικού συστήματος. Ο υπερτονισμός όμως των κοινωνικών ή πολιτιστικών παραγόντων ως ερμηνευτικών της οικονομικής διαφοροποίησης θέτει εκ νέου το θέμα της σχέσης τους με τους βασικούς οικονομικούς παράγοντες. Σε ορισμένες περιπτώσεις (πχ θεωρία συναλλακτικού κόστους) φαίνεται να

λειτούργουν κυρίως οι παράγοντες της οικονομίας και σε άλλες (που όμως τείνουν να είναι οι κύριες περιπτώσεις) οι κοινωνικοί-πολιτιστικοί παράγοντες. Εξάλλου ο χώρος δεν έχει πάντοτε αυτού του τύπου τη λειτουργία καθώς υπάρχουν περιπτώσεις που δεν συνιτρέχει κανένας από τους παραπάνω παράγοντες.

Για την απασχόληση και τη διανομή δεν φαίνεται να υπάρχουν απαντήσεις ή μάλλον οι απαντήσεις δίνονται από την αγορά χωρίς καμιά διορθωτική παρέμβαση. Πρέπει να επισημανθεί όμως το γεγονός ότι αν σε μια περιφέρεια λειτουργούν κλάδοι παραγωγής με υψηλή προστιθέμενη αξία και σημαντικές καινοτομικές δραστηριότητες δεν σημαίνει αυτόματα ότι όλο το παραγωγικό σύστημα της περιφέρειας αυτής χαρακτηρίζεται από καινοτόμα στοιχεία, δηλαδή ότι δεν υπάρχουν και κλάδοι παραγωγής και εργαζόμενοι που είναι λιγότερο παραγωγικοί. Δεν αποκλείεται να υπάρχει ένας δυϊσμός ο οποίος να παράγει σημαντικές εισοδηματικές ανισότητες. Η οδός της "καινοτομικής" ανάπτυξης της περιφέρειας δεν απαντάει από μόνη της αποτελεσματικά στο πρόβλημα (Morgan 1997:501, Lovering 1999), αφού ορισμένες φορές διαπιστώνεται το φαινόμενο της καινοτομικής βιομηχανικής ανάπτυξης με μείωση της απασχόλησης (Καυκαλάς-Φουτάκης 1998:82).

Στο ζήτημα της διακυβέρνησης μοιάζει να υπάρχει μια προτίμηση από την παραδοσιακή "ιεραρχική" μορφή διακυβέρνησης μέσω των παραδοσιακών θεσμών της τυπικής αντιπροσώπευσης και τυπικής νομιμοποίησης προς μορφές "ετεραρχίας" με συμμετοχή όλων των "ενδιαφερόμενων" φορέων (κράτος, συλλογικοί θεσμοί, επιχειρήσεις ακόμα και άτομα) με ένα τρόπο συνεργατικό ώστε να αντιμετωπίζουν τα κατά περίπτωση ζητήματα ανάλογα με τα συγκεκριμένα συμφέροντα

και ενδιαφέροντά τους (Cook-Morgan 1998). Αυτό που φαίνεται ότι διασφαλίζει την ομαλή εξέλιξη τέτοιων διαδικασιών είναι οι παραδόσεις της κοινωνίας των πολιτών όπως έχουν αναπτυχθεί και λειτουργούν από την παρουσία του "κοινωνικού κεφαλαίου". Όμως τα προβλήματα της εκπροσώπησης όλων των συμφερόντων και της διαφοροποιημένης κοινωνικής δύναμης και παρουσίας δεν είναι βέβαιο ότι αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες που υστερούν ακριβώς λόγω έλλειψης τέτοιου τύπου "κοινωνικού κεφαλαίου".

Ολοκληρώνοντας την ελλιπική μάλλον παρουσίαση της θεωρητικής προσέγγισης της "νέας περιφερειακότητας" πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά τις πιθανές ελλείψεις της, συνιστά μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και σε μεγάλο βαθμό επιτυχή προσπάθεια περιγραφής και ανάλυσης μιας ιδιαίτερα περίπλοκης και σύνθετης γεωγραφικής και οικονομικής πραγματικότητας στα πλαίσια του παγκοσμιοποιούμενου καπιταλισμού. Είναι φανερό πάντως ότι οι θεωρητικές αλλά κυρίως οι πρακτικές προκλήσεις για απαντήσεις της πολιτικής στα κύρια προβλήματα χωρικής ανάπτυξης παραμένουν ανοικτές.

Σημειώσεις

1. Βασικό στοιχείο όλων των προγραμμάτων των Διαρθρωτικών Ταμείων της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι η "ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας" περιοχών και κλάδων.
2. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους ήταν:
 - Η σχετική κυριαρχία των μικρών επιχειρήσεων (έως 250 εργαζόμενοι)
 - Η σχετικά μεγάλη παρουσία «παραδοσιακών» κλάδων

(παπούτσια, τρόφιμα, ένδυμα, έπιπλα, ξύλο κλπ) σε σχέση με «σύγχρονους» κλάδους (χημικά, μηχανές, μέσα μεταφοράς κλπ)

- Η κάθετη διαφοροποίηση των επιχειρήσεων
 - Οι «άτυπες» εργασιακές σχέσεις (εργασία στο σπίτι, εργασία παιδιών)
 - Η παραγωγική γεωγραφική εξειδίκευση σε διάφορες υποπεριοχές
3. Οι Cook και Morgan (1998) παραπέμπουν για το στοιχείο αυτό στον Douglas North (North, D., (1993) "Institutions and Economic Performance", στο U. Mόκι, B. Gustafsson and C. Knudsen (eds.), *Rationality, Institutions and Economic Methodology*, Routledge, London: 242-264.
 4. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα παράδειγμα αυτού που οι θεωρητικοί της εξελικτικής οικονομικής ονομάζουν "τεχνολογικό εγκλωβισμό" ("technological lock-in") λόγω της εξάρτησης που υπάρχει από τις αρχικές συνθήκες (path-dependency). Το ευρύτερα χρησιμο-ποιούμενο παράδειγμα είναι της γραφομηχανής και των λεγόμενων "οικονομικών QWERTY" (David 1985).
 5. Πρόκειται για στρατηγική ενίσχυσης του "ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος" με βάση την ανάλυση του "διαμαντιού" που σχηματίζουν οι παράγοντες επιτυχίας τόσο των επιχειρήσεων όσο και των κρατών και επιμέρους περιοχών. Για τα κράτη και τις περιοχές υπογραμμίζει την σημασία των clusters (Porter 1998: 63-175).
 6. Τα στοιχεία που περιέχει ο ορισμός αυτός (ανταγωνιστικά προϊόντα και υπηρεσίες και καλά αμειβόμενη εργασία και χαμηλή ανεργία) χρησιμοποιούνται ευρύτατα στη διεθνή βιβλιογραφία τόσο από διεθνείς οργανισμούς όσο και από πολλούς ακαδημαϊκούς για να περιγράψουν είτε τη συνολική εθνική ανταγωνιστικότητα, είτε την ανταγωνιστικότητα των περιφερειών ή και πόλεων (OECD

1996, Storper 1997, Porter 1998, European Commission 2001).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρικοπούλου, Ε., Καυκαλάς, Γ. (επιμ.) (2000), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Bagnasco, A. (1992), 'Ανάπτυξη βασισμένη στη μικρή βιομηχανία: Η περίπτωση της "Τρίτης Ιταλίας"', στο Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική: Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα, σελ.:258-264.
- Γετίμης, Π., (2000), 'Εναλλακτικές μορφές αστικής διακυβέρνησης στην Ευρώπη', στο Ανδρικοπούλου, Ε., Καυκαλάς, Γ. (επιμ.), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα σελ.:468-486.
- Cook, P., Morgan K. (1998), *The associational economy: firms, regions, and innovation*, Oxford Press, Oxford.
- David, P., A. (1985), 'Clio and the economics of QWERTY', *The American Economic Review* vol. 75:332-337.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992), *Ευρώπη 2000. Προοπτικές ανάπτυξης του Κοινωνικού εδάφους*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1995), *Ευρώπη 2000+. Συνεργασία για τη χωροταξία στην Ευρώπη*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Λουξεμβούργο.
- European Commission (1999), *ESDP, European Spatial Development Perspective: towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union*, Office for Official Publications of the European Union, Luxembourg.
- European Commission (2001), *Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory. Second report on economic and social cohesion*, Office for Official Publications of the European Union, Luxembourg και (http://www.inforegio.cec.eu.int/wbdoc/docoffic/official/report2/contentpdf_en.htm)
- Harrison, B. (1994), *Lean and Mean*, The Guilford Press, New York.
- Καυκαλάς Γ., Φουτάκης, Δ. (1998), 'Καινοτομία και μεταφορά τεχνολογίας στα παραγωγικά συστήματα των ελληνικών περιφερειών', στο Σεφερτζή, Ε. (επιμ.), *Καινοτομία: Περιοχές-Σύστημα, μεταφορά τεχνολογίας και καινοτομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σελ.: 61-84.
- Κομνηνός, Ν., (1993), *Τεχνοπόλεις και στρατηγικές ανάπτυξης στην Ευρώπη*, Gutenberg, Αθήνα
- Κομνηνός, Ν., (2000), 'Η καινοτομία είναι νησί. Οι ευρωπαϊκές διαστάσεις μιας παγκόσμιας πρόκλησης' στο Ανδρικοπούλου, Ε., Καυκαλάς, Γ. (επιμ.), *Ο νέος Ευρωπαϊκός Χώρος*, Θεμέλιο, Αθήνα, σελ.: 315-338.
- Krugman, P., R. (1991), *Geography and trade*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P., R. (1995), *Development, geography, and economic theory*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P., R. (1998), *The role of Geography in Development*. Paper prepared for the Annual World Bank Conference on Development Economics

Washington, D.C., April 20–21, 1998.

Krugman, P., R. (2000), *Η μεγάλη κάμψη. Η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Lovering, J. (1999) 'Theory Led by Policy: The Inadequacies of the "New Regionalism" (Illustrated by the Case of Wales)'. *International Journal of Urban and Regional Research* v. 23-2: 379-395.

Lundvall, B., A. (επιμ.) (1992) *National Systems of Innovation: Towards a theory of innovation and interactive learning*, Pinter, London.

Lundvall, B., A., Johnson B. (1994) 'The Learning Economy', *Journal of Industry Studies*, 1:23-41.

Marshall, A. (1964) *Principles of Economics*, eighth edition, London, Macmillan.

Morgan, K. (1997), 'The learning region: Institutions, innovation, and regional renewal', στο *Regional Studies* Vol. 31.5, σελ: 491-503.

Nelson, R., Winter, S., (1982) *An evolutionary theory of economic change*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

OECD (1996), *Industrial competitiveness*

Piore, M., Sabel, C. (1984), *The second industrial divide. Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York.

Porter, M. E. (1998), *The competitive advantage of the nations*. With a new introduction by the author, Macmillan, London.

Putman, R., (with Leonardi, R., Nanetti, R. Y.) (1993), *Making democracy Work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, N.J..

Σεφεριτζή, Ε. (επιμ.) (1998), *Καινοτομία: Περιοχές-Σύστημα, μεταφορά τεχνολογίας και καινοτομική ανάπτυξη στην Ελλάδα*, Gutenberg, Αθήνα.

Storper, M. (1997), *The regional world: territorial development in a global economy*, The Guilford Press, New York.

Storper, M., Walker, R. (1989), *The capitalist imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*, Basil Blackwell, Oxford.

Totdling, F., Kaufmann, A. (2001), 'The role of regions in economic activities', *European Urban and Regional Studies* 8(3):203-215.

Χατζημιχάλης Κ. (επιμ) (1992) *Περιφερειακή ανάπτυξη και πολιτική: Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Εξάντας, Αθήνα